

МЦПД

Міжнародний
Центр
Перспективних
Досліджень

ЗВІДКИ БЕРУТЬСЯ ДІТИ

**ПОЛІТИКА, СПРЯМОВАНА НА ПІДВИЩЕННЯ
НАРОДЖУВАНOSTІ В УКРАЇНІ**

Перспективні дослідження

№ 1, 2010

Публікація МЦПД “Перспективні дослідження” пропонує аналіз актуальних питань українського, європейського та міжнародного масштабу, які потребують відповіді влади та реакції громадськості.

Публікація виходила в 1999–2004 роках. 2009 року “Перспективні дослідження” відновлено за фінансової підтримки *Think Tank Fund* Інституту відкритого суспільства.

Автор випуску Максим Борода

Над випуском працювали Олександр Жолудь і Олександра Альошина.

Літературний редактор Надія Цісик

Верстка: Тетяна Іванько

Координатор публікації Ольга Львова

ЗМІСТ

ЗАМІСТЬ ВСТУПУ.....	5
ЩО ВІДБУВАЄТЬСЯ: ЗАКОНОМІРНІСТЬ ЧИ ВИПАДКОВІСТЬ	8
Пояснити непояснюване	8
Коли за лісом не видно дерев	9
Система дала збій	9
Теорія репродуктивної поведінки	10
Низька народжуваність – лихо чи благо?	11
Демографічне майбутнє	11
НАС ДЕДАЛІ МЕНШЕ	14
Демографічні виклики в Україні	14
Україна у світових соціально-демографічних тенденціях	17
Політичні відповіді на демографічні виклики	26
Варіанти політики: основні соціально-демографічні моделі	26
Політична економія соціально-демографічної політики в Україні	31
Політика прямого стимулювання народжуваності	34
ЗНАЙТИ В КАПУСТІ: ОПТИМІЗАЦІЯ СОЦІАЛЬНО-ДЕМОГРАФІЧНОЇ ПОЛІТИКИ В УКРАЇНІ	36

ЗАМІСТЬ ВСТУПУ

Важко знайти українця, який про цю проблему не чув, журналіста, який про неї не писав, або політика, який не намагався її вирішити. Це проблема низької народжуваності та скорочення населення в Україні. Останнім часом лише економічна криза та тотальна корупція можуть конкурувати з нею за частотою згадувань у ЗМІ. Усі ми знаємо, що колись нас було “52 мільйони” і що потрібно “кохатися, бо країні не вистачає космонавтів”.

Справді, демографічна криза в Україні не поступається за гостротою економічній. Питання поліпшення демографічної ситуації залишається незмінно актуальним для нашої країни з часів розпаду СРСР. Програми всіх провідних політичних партій містять майже однакові за змістом положення про необхідність поліпшувати демографічну ситуацію підвищенням народжуваності, а політики з різних політичних таборів змагаються один з одним величиною обіцяної державної допомоги при народженні дитини.

Таке однобоке сприйняття чи не найскладнішого соціального феномену, яким, безперечно, є демографічні процеси, викликає щонайменше подив. Наші можновладці в цьому сенсі нагадують середньовічних лікарів, які, не обтяжуючи себе правильним діагностуванням хвороби, одразу переходили до кровопускання. Зазвичай більшості це приносило короткочасне полегшення, на когось ніяк не впливало, а деяким завдавало більше шкоди, аніж користі. Щобвилікувати хворобу не завжди потрібне хірургічне втручання. Натомість необхідно визначити всі симптоми, правильно поставити діагноз та обрати оптимальне поєднання медичних препаратів і терапевтичних процедур. Чому ж тоді ми досі тягнемось до ланцета там, де в розвинених країнах уже давно обмежуються пігулками?

Низька народжуваність і зумовлене нею скорочення та старіння населення — лише один із симптомів демографічної недуги, на яку хворіє Україна разом з усією Європою. Утім, саме не неї спрямовано більшість зусиль і вітчизняних, і закордонних політиків. Пояснення дуже просте: інші демографічні виклики, як-от висока смертність і неконтрольована міграція, менш чутливі до політичних впливів і тому зазвичай залишаються поза увагою можновладців, тимчасом як підвищення рівня народжуваності дає змогу достатньо швидко й легко досягти відчутних результатів, а отже й заробити дешеві політичні дивіденди. Відповідно, саме

цей найзаполітизованіший вимір демографічної ситуації і розглянуто у пропонованому дослідженні.

Безперечно, проблема скорочення населення України не може бути залишена поза увагою. Проте для того, щоб обрати оптимальне рішення, потрібно зрозуміти її природу та причини, оцінити ефективність і спрогнозувати наслідки наших можливих дій, а також пам'ятати про головне правило лікарів – не зашкодь!

Демографічна міфологія

Міф 1. Скорочення населення – це зло, з яким треба боротися

Головною демографічною проблемою у світі є не депопуляція, а навпаки – глобальний демографічний вибух. За наявних демографічних тенденцій населення Землі 2050 року становитиме вже 10 млрд, а на 2100 – майже 15 млрд, що, безумовно, матиме катастрофічні наслідки для всього людства. Найвірогіднішим, з погляду сталості демографічної системи, є сценарій поступового скорочення населення Землі внаслідок зменшення народжуваності та повернення його до певної рівноважної кількості, що спостерігалася напередодні демографічного вибуху. За цього сценарію низькі та наднизькі рівні народжуваності в країнах Європи та Північної Америки – закономірний і неминучий розвиток подій. Отже, потрібно не боротися з низькою народжуваністю, оскільки це неможливо, а навчитися жити в нових демографічних умовах.

Міф 2. Депопуляцію можна подолати засобами державної політики

Скорочення населення створює демографічні виклики для більшості розвинених країн уже не перше десятиліття. Ці країни мають у своєму розпорядженні ледве чи не всі економічні та наукові ресурси світу. Зусилля кількох поколінь їхньої політичної еліти було спрямовано на подолання демографічної кризи. Утім, за весь цей час не спостерігалось жодного прецеденту, коли політичними засобами вдалося збільшити народжуваність хоча б до рівня природного відтворення. Єдиним дієвим способом підтримання сталої кількості населення та робочої сили досі залишається імміграція. Саме за рахунок іммігрантів першого покоління, а також високого рівня народжуваності у кількох наступних поколіннях іммігрантів населення таких країн, як Франція та США, не тільки не зменшується, а й зростає.

Міф 3. Якщо платити більше, почнуть більше народжувати

Тривалий досвід багатьох країн свідчить, що запровадження навіть дуже великих за обсягом платежів при народженні дитини не здатне забезпечити реального поліпшення демографічної ситуації. Викликане такими заходами соціально-демографічної політики зростання народжуваності переважно відбувається внаслідок зсуву "календарів народжень", коли жінки вирішують народити раніше, аніж збиралися. Реальне збільшення народжуваності припадає лише на пізні вікові групи, що постають перед вибором народити зараз або вже ніколи. Зсув "календарів народжень" з часом призводить до спаду народжуваності та до непередбачуваної репродуктивної поведінки.

Що відбувається: ЗАКОНОМІРНІСТЬ ЧИ ВИПАДКОВІСТЬ

Пояснити непояснюване

Зовсім неважко навести безліч причин і пояснень низької народжуваності та скорочення населення в Україні. До цього переліку можна віднести хаос 90-х років минулого століття, низький рівень життя, невпевненість у завтрашньому дні, проблеми з репродуктивним здоров'ям населення, недостатнє забезпечення житлом, кризу сім'ї та перехід до індивідуалістичнішого світогляду, а також чимало інших більш або менш впливових чинників.

Трохи важче пояснити не менш проблемну демографічну ситуацію, що вже впродовж десятиліть складається в усіх без винятку розвинених країнах світу. Звичайно, їхній розвиток також не позбавлений вад, проте вони навряд чи здатні зумовити багатократну різницю між рівнями народжуваності в найбільш розвинених і найменш розвинених країнах світу.

Окремого пояснення потребує найвища народжуваність, що спостерігається в країнах з найменш сприятливими для цього умовами. Достатньо умовний розподіл країн за типами відтворення населення надто грубий для того, щоб вичерпно розкрити всю сукупність демографічних процесів, що відбуваються в країнах Азії, Африки та Латинської Америки.

Спроби пояснити складні демографічні явища переліком простих причин довели свою неспроможність і у світовому масштабі, і в межах України. Чинники, що розглядаються як визначальні для демографічної ситуації, справді такими є, проте вони не існують незалежно один від одного, так само як і від безлічі інших економічних, соціальних, суспільних і культурних умов, що часто залишаються за дужками аналізу. Так само і демографічні тенденції, що перебувають під їхнім впливом, не обмежуються окремим містом, регіоном чи країною. Нерозуміння цих глобальних і всеосяжних зв'язків або нехтування ними призводить до викривлення результатів аналізу та, відповідно, до хибних висновків.

Коли за лісом не видно дерев

Пояснення будь-якого явища можливе з факторного та системного поглядів. Утім, вони не виключають, а доповнюють один одного. Факторний погляд дає змогу виявити основні чинники, що мають найбільший вплив на певний процес. Системний погляд уможливує об'єднання дії і більш впливових, і менш впливових чинників у межах однієї системи, що функціонує за однаковими правилами. Це справедливо і для розкриття причин демографічних процесів.

Проблеми починають виникати тоді, коли дослідники-теоретики, а за ними і політики-практики за деревами не бачать ліс і намагаються впливати на окремі чинники процесу, забуваючи про їхню системну природу. Саме це і відбулося з демографічною політикою в Україні – вона стала заручником факторного підходу до пояснення демографічних процесів.

Така ситуація цілком зрозуміла, зважаючи на те, що з часів здобуття незалежності і до останніх років кілька ключових чинників мали вирішальний вплив на демографічну ситуацію в Україні. Справді, навіщо шукати інші пояснення для спаду рівня народжуваності, якщо більша частина населення перебуває за межею бідності та ледь заробляє на харчі? Утім, обмеженість такого погляду на стан і причини демографічних процесів одразу далазназнаки, коли економічне зростання в Україні не призвело до такого самого відчутного зростання народжуваності, що дало б змогу подолати тенденцію до скорочення населення.

Система дала збій

Досі в науковому аналізі демографічних процесів, а тим більше у пошуку практичних заходів державної політики для впливу на них, домінує теорія демографічного переходу. Вона бере за точку відліку суттєве скорочення смертності та збільшення тривалості життя населення, що почалося в деяких країнах Європи ще наприкінці XVIII століття та поступово поширилося на весь світ. Відповідно, сучасні демографічні тенденції ця теорія пояснює необхідністю переходу від балансу високої народжуваності та високої смертності, що існував у світі на попередніх етапах розвитку людства, до нового стану рівноваги між низькою смертністю та низькою народжуваністю.

Утім, теорія демографічного переходу виявилася нездатною пояснити подальше скорочення народжуваності в розвинених країнах до рівня, нижчого за необхідний для природного відтворення. Наближення до цього рівня є стратегічною метою демографічної політики більшості країн, що потерпають від скорочення населення. Маючи у своєму розпо-

рядженні велику кількість світових фінансових, виробничих та інтелектуальних ресурсів, жодна з цих країн не виявилася спроможною бодай підійти до заповітної межі природного відтворення населення.

Такий перебіг подій не тільки ставить під сумнів здатність теорії демографічного переходу запропонувати надійну основу для реалізації державної політики у сфері регулювання народжуваності, а й може слугувати дороговказом для країн, що тільки почали рухатися цим шляхом. Чи варто Україні наступати на ті самі граблі, на яких уже півстоліття тому перечепилася Європа та Північна Америка, питання радше риторичне. А ось над питанням, чи не варто прийняти низьку народжуваність як даність, навчитися жити з нею та навіть використовувати її як, наприклад, силу тяжіння, тільки починають замислюватися у світі.

Теорія репродуктивної поведінки

За своєю природою теорія демографічного переходу належить до системних, тобто таких, що розглядають демографічні зміни не з погляду впливу окремих чинників, а як наслідок загальної системної трансформації суспільства. У цьому сенсі вона є альтернативою факторних пояснень демографічних тенденцій, зокрема і скорочення народжуваності, що досі переважають у свідомості вітчизняних політиків і суспільства.

Будь-яка соціальна система, або основні її підсистеми, до яких належить і демографічна, містять здатність до саморегулювання та самоврівноваження. Це твердження зовсім не заперечує існування зовнішніх чинників, що впливають на демографічну поведінку. Питання полягає в тому, наскільки багато таких чинників та як вони взаємодіють між собою. Відмінність системного та факторного підходів якраз і полягає у розумінні того, що таких чинників надто багато, отож окремого впливу будь-якого з них недостатньо, аби зрушити систему зі стану рівноваги. До того ж ці чинники не просто існують паралельно, а тісно пов'язані. Зміна одного з них одночасно змінює всі інші, а демографічна система реагує на сукупний вплив усієї множини таких чинників.

Надзвичайне скорочення смертності, що почалося у світі на етапі демографічного переходу, порушило тисячолітню рівновагу демографічної системи, що забезпечувалася високою народжуваністю. Навпаки, висока народжуваність стала навіть становити небезпеку для існування соціуму. Саме з пошуком відповіді на ці виклики пов'язана криза багатьох соціально-культурних інституцій, що мали на меті забезпечення високих темпів відтворення людства, зокрема шлюбні та родинні зв'язки, гендерні ролі тощо.

Низька народжуваність – лихо чи благо?

Хоч як дивно це стверджувати в Україні, яка за неповні двадцять років незалежності втратила 10% свого населення, основна демографічна проблема ХХІ століття зовсім не депопуляція, а навпаки – глобальний демографічний вибух. За наявних тенденцій у 150-річний період між 1900 і 2050 роком населення Землі зросте майже вшестеро. Передбачити економічні, політичні та соціальні наслідки цього досі ніхто не наважився.

Основною вадою теорії демографічного переходу є її нездатність пояснити постперехідні демографічні процеси, а саме: падіння рівня народжуваності набагато нижче того, що його потребує зниження смертності. Справді, про яку саморегуляцію системи може йтися, якщо жодне покоління, що народилося в більшості європейських країн починаючи з перших десятиліть ХХ століття, не відтворює само себе?

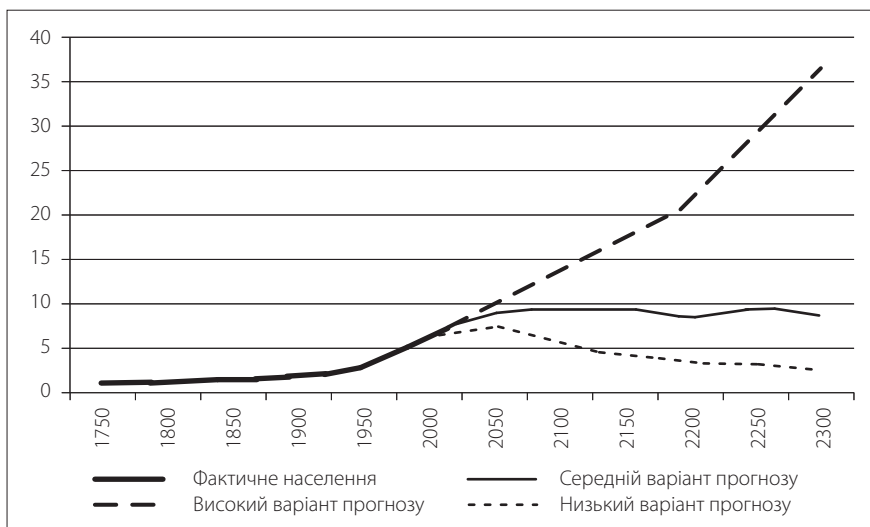
Однак ключове питання для розуміння демографічних процесів полягає в тому, щоб визначити межі демографічної системи, зокрема й географічні та політичні. Тривалий час вважалося, що демографічний перехід має відбуватися в кожній країні окремо або в крайньому разі для групи однорідних країн. Утім, хибність такого підходу особливо очевидна в добу глобалізації, коли кордони між країнами стають дедалі ефемернішими та щораз менше обмежують економічний, міграційний, соціальний і культурний обмін. Отже, лише все населення Землі можна вважати за закриту систему, щодо якої можна вести мову про демографічну самоорганізацію.

Демографічне майбутнє

Баланс системи земного народонаселення порушив демографічний вибух, що триває з початку ХХ століття. З погляду сталості системи вона має задіяти певні внутрішні механізми для повернення в стан рівноваги. У цьому контексті найбільш логічним та імовірним видається припущення, що після демографічного вибуху має зійти піднята ним хвиля. Тобто населення Землі має не просто стабілізуватися на новому рівні, а поступово повернутися до попередньої кількості, що відповідає загальноновідомій картині вибуху.

Графік 1. Чисельність світового населення
(за прогнозом ООН)

Млрд осіб

Саме таким є один зі сценаріїв наддовгострокового демографічного прогнозу ООН до 2300 року. Він передбачає перехід з другої половини нашого століття до довготривалого від'ємного приросту населення в глобальному масштабі. Певні підтвердження цього сценарію вже зараз можна спостерігати на прикладі суттєвого скорочення народжуваності в Китаї. Сучасні демографічні тенденції дають усі підстави стверджувати, що незабаром до нього на цьому шляху можуть приєднатися Бразилія, Індія та інші світові лідери за кількістю населення. Відповідно до цього варіанта демографічного прогнозу ООН, чисельність світового населення до 2300 року має скоротитися до 2,3 млрд осіб, тобто стати майже такою, як напередодні демографічного вибуху. Таким чином демографічна система Землі досягне нового стану рівноваги.

Розглядаючи інші сценарії цього прогнозу, варто зазначити, що високий варіант прогнозу фактично означає довічність демографічного вибуху, що рано чи пізно знищить людство. А прагнення до самознищення зазвичай не є однією з властивостей соціальних систем. Середній варіант прогнозу цілком відповідає припущенням теорії демографічного переходу. Однак хронічно наднизька народжуваність у більшості розвинених країн майже не залишає йому шансів на достовірність.

Якщо не брати до уваги різноманітних апокаліптичних гіпотез, є лише один шлях, що може привести населення Землі до нової рівноважної кількості – скорочення народжуваності до рівня, набагато нижчого за

необхідний для природного відтворення. Саме це ми вже тривалий час спостерігаємо в більшості країн Європи. Саме цим шляхом прямують найбільші нації світу. І саме це ми марно намагаємося подолати в Україні, не розуміючи, що уподібнюємося перському царю Ксерксу, який наказав покарати море за те, що воно потопило його кораблі.

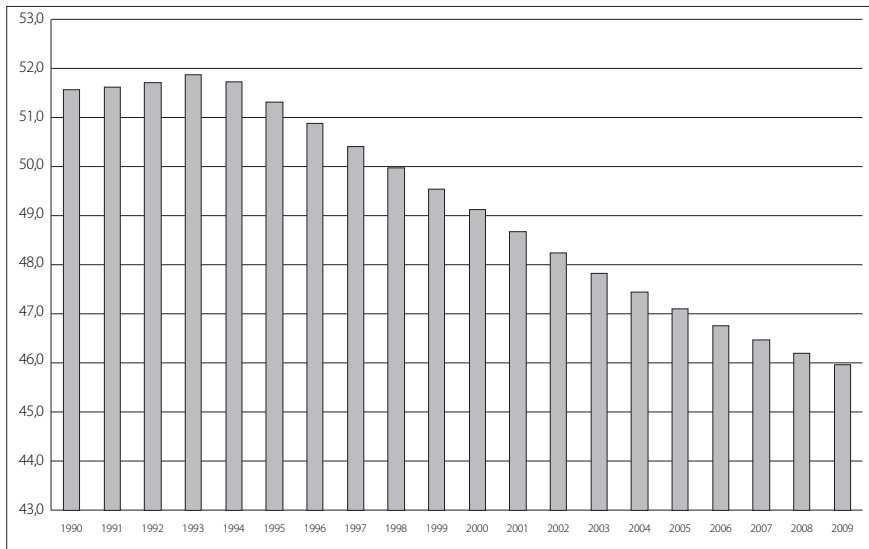
НАС ДЕДАЛІ МЕНШЕ...

Демографічні виклики в Україні

Від 1993 року в Україні спостерігається скорочення населення. Самостійне відновлення населення, тобто перевищення кількості народжених над кількістю померлих, перервалося за кілька років до того, проте сприятливі міграційні потоки, передусім повернення депортованих кримських татар, підтримували кволе зростання цього показника.

Графік 2. Постійне населення

Млн осіб

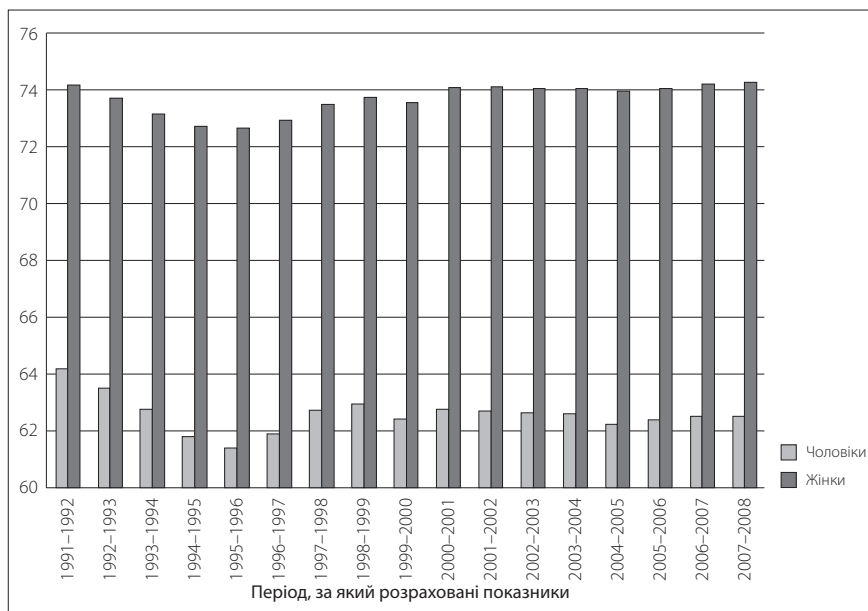

Джерело: Держкомстат

Різке зниження рівня життя, зростання кількості безробітних і безпритульних, відсутність упевненості в завтрашньому дні погіршили і без того не ідеальну демографічну ситуацію. Передусім це вплинуло на рівень народжуваності, а також на очікувану тривалість життя.

Графік 3. Очікувана тривалість життя

Років

Джерело: Держкомстат

1990 року сумарний коефіцієнт народжуваності (кількість дітей на одну жінку дітородного віку) дорівнював 1,84 за необхідного для фізичного відтворення 2,1. Варто зауважити, що у 70-ті та 80-ті роки коефіцієнт був близько 2, причому у містах опускався до 1,9¹. У 90-ті цей показник постійно скорочувався – до лише 1,085 2001 року. У містах цей показник опускався нижче за одиницю, що практично стало єдиним прикладом такого рівня народжуваності у світі².

Економічне зростання, що дало змогу великій частці населення повернутися з-за межі бідності, призвело до зростання народжуваності, підвищивши сумарний коефіцієнт народжуваності на більш як 34% порівняно з найнижчим значенням. Водночас це відновлення не є таким жвавим,

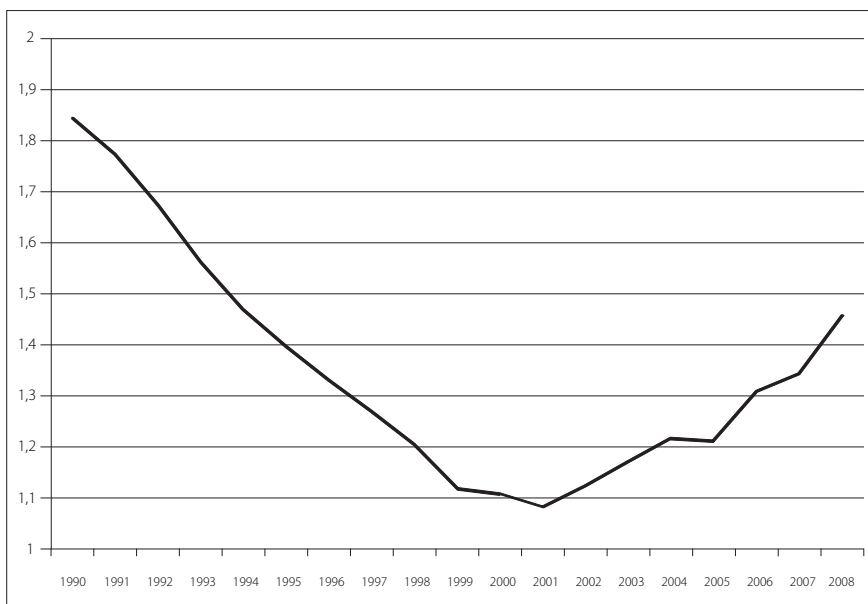
¹ Саме необхідністю зламу тенденції скорочення рівнів народжуваності було викликано впровадженням у листопаді 1982 р. заходів щодо посилення державної допомоги сім'ям з дітьми: зокрема частково оплачуваної відпустки з догляду за дитиною віком до 1 року та неоплачуваної відпустки з догляду за дитиною віком до 1,5 року з призначенням щомісячної допомоги з оплачуваної відпустки на рівні, що відповідав 1/5 середньомісячної грошової оплати праці робітника і службовця та більш як 1/4 оплати праці колгоспника на той час (ця виплата була найбільшою у загальній сумі виплат сім'ям, які мають дітей).

² У дослідженнях демографії навіть запроваджено новий термін – lowest low fertility – наднизька народжуваність, тобто сумарний коефіцієнт народжуваності близько 1.

як зафіксовані в Україні за останні 100 років бебі-буми. 2008 року сумарний коефіцієнт народжуваності становив 1,458, що є нижчим за показник 1994 року і набагато нижчим за рівень природного відтворення.

Графік 4. Сумарний коефіцієнт народжуваності

Народжених на 1 жінку дітородного віку

Джерело: Держкомстат

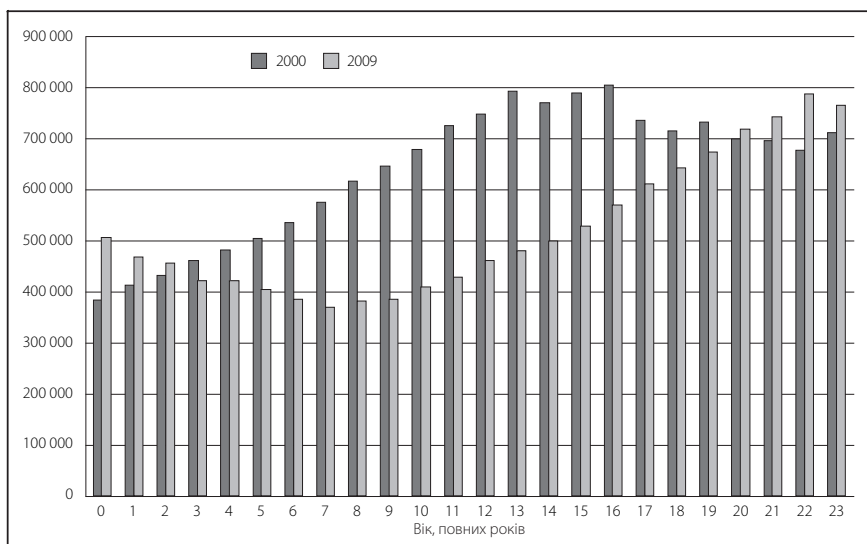
Коли ми кажемо про необхідність поліпшення демографічної ситуації, треба чітко розуміти, якої мети ми прагнемо досягти. Природний приріст населення більше не може вважатися самоціллю. В аграрному суспільстві існував попит на велику кількість низько кваліфікованої робочої сили, а в державі XIX–XX століть ще й бажання мати велику армію. Сучасне економічне та політичне середовище не створює такий попит. Навіть більше, питання екологічної рівноваги та мінімізації руйнівного впливу на довкілля закликають радше до скорочення навантаження на екосистему.

Основною проблемою, що постала перед Україною, є не абсолютна кількість населення, а його якість, зокрема вікова структура. Світові війни, голодомори, несприятливі економічні та соціальні обставини призвели до наявності хвиль у віковій піраміді. Це означає, що зростання сукупного попиту на товари та послуги нерівномірне, і в окремі роки відбувається неповне завантаження виробничих потужностей або їх дефіцит. Зокре-

ма вихід на пенсію окремих численніших поколінь за наявної пенсійної системи призводить до стрибків навантаження на працівників.

Графік 5. Кількість осіб віком 14–22 роки на початок 2000 та 2009 рр.

Осіб

Джерело: Держкомстат

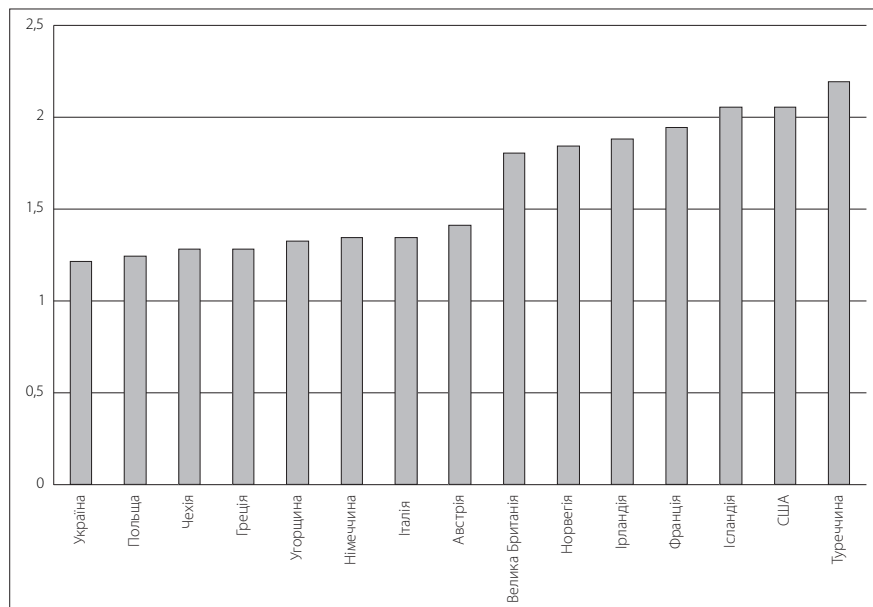
У 2007–2008 роках Україна вже досягла рівнів народжуваності, аналогічних країнам Європи. Частково це відбулося за рахунок відкладених народжень і вступу в дітородний вік останньої хвилі народжених у СРСР у 1983–1987 роках. Водночас за рівнями смертності країна набагато випереджає ЄС. Це особливо стосується надсмертності чоловіків³ працездатного віку, що також негативно впливає на наявну робочу силу.

Україна у світових соціально-демографічних тенденціях

Згідно з даними ООН, в останні десятиліття відбувається зменшення народжуваності в цілому світі. Це особливо відчутно в Європі, де в більшості країн сумарний коефіцієнт народжуваності нижчий за рівень природного відтворення популяції.

³ Надсмертність чоловіків – різниця між смертністю жінок і чоловіків заданого віку у заданий проміжок часу.

Графік 6. Сумарний коефіцієнт народжуваності в окремих країнах

Джерело: OECD

Середньозважений сукупний коефіцієнт народження в країнах Організації економічного співробітництва і розвитку (ОЕСР) 2005 року становив 1,63, у період 1995–2005 років цей показник становив 1,64, знизившись з 1,84 у 1985–1995 роках. Серед 30 країн – членів ОЕСР лише 4 мали сукупний коефіцієнт народження більш як 2⁴.

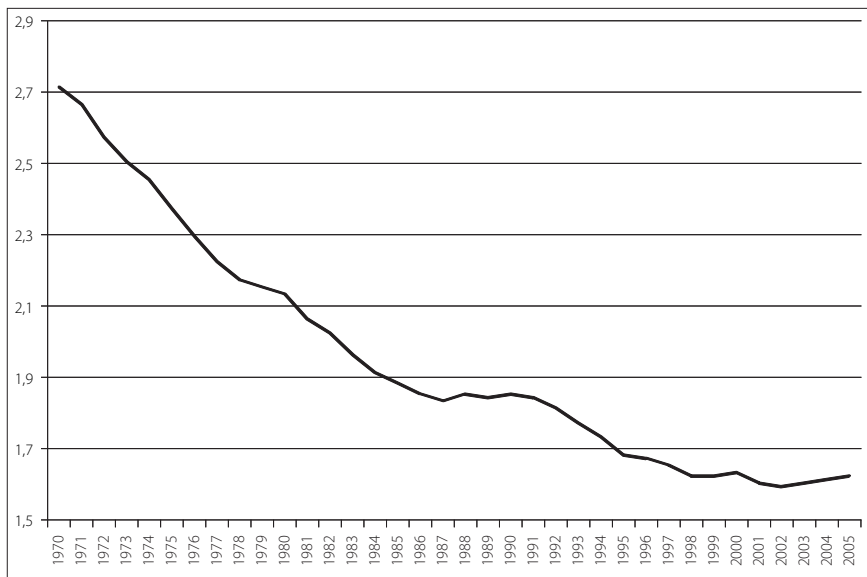
Причиною суттєвого скорочення кількості народжень називають зміни у світогляді людей постіндустріального суспільства. Щоб дати адекватне теоретичне пояснення сучасної та майбутньої ситуації, виникла гіпотеза “Другого демографічного переходу”, що відбувається в Європі (подібні ідеї висувають також у рамках гіпотези про п’яту фазу демографічного переходу)⁵.

⁴ США, Туреччина, Мексика, Нова Зеландія.

⁵ П’ятий етап – умовна назва розвитку подій після закінчення четвертого етапу теорії (першого) демографічного переходу. На четвертому етапі коефіцієнт смертності збільшується і стає рівним коефіцієнту народжуваності, тобто процес демографічної стабілізації закінчується.

Графік 7. Середньозважений сумарний коефіцієнт народжуваності в країнах ОЕСР, 1970–2005 рр.

Народжених на 1 жінку дітородного віку (15–49 рр.)

Джерело: ОЕСД

Автори концепції другого демографічного переходу Р. Лестер і Д. Ван де Каа доводять⁶, що сучасна демографічна ситуація і головна її особливість – зниження народжуваності нижче за рівень, що забезпечує просте відтворення населення – зумовлені принципово іншими причинами порівняно зі зниженням народжуваності під час першого демографічного переходу XIX століття⁷. У 1970-х роках Європа увійшла в новий період своєї демографічної історії. Несподівані зміни в демографічній ситуації середини 1960-х років, зокрема зниження значень сумарного коефіцієнта народжуваності нижче за рівень природного відтворення, позначили початок другого демографічного переходу. До цього часу вже закінчився післявоєнний бебі-бум і утвердилася довгострокова тенденція до подальшого зниження народжуваності.

Серед дослідників ще немає єдиної думки про основні причини другого демографічного переходу, але переважає погляд, що він є наслідком повсюдного поширення індивідуалістично-орієнтованої системи цінностей і відповідної зміни норм поведінки, зокрема й демографічної. Від-

⁶ Van de Kaa, D. (1987) "Europe's Second Demographic Transition" Population Bulletin 42:1–59.

⁷ Зниження смертності, за яким наставало зниження народжуваності.

бувається суттєве збільшення ступеня свободи і у виборі індивідуальних цілей, і засобів їх досягнення. Другий демографічний перехід є результатом руху суспільної свідомості до більшої толерантності і сприйнятливості до нових цінностей і моделей поведінки.

Чотири основні риси цього переходу:

- перехід від “золотого віку” інституту шлюбу до його занепаду, тобто повсюдне поширення юридично неоформлених форм спільного життя та альтернативних форм сім’ї;
- перехід від дітоцентристської моделі родини до індивідуалістично-орієнтованої “зрілої” пари партнерів з однією дитиною;
- перехід від превентивної контрацепції, призначеної для запобігання народженню ранніх дітей, до свідомого планування народження кожної дитини;
- перехід від уніфікованої моделі до плюралістичних моделей сім’ї.

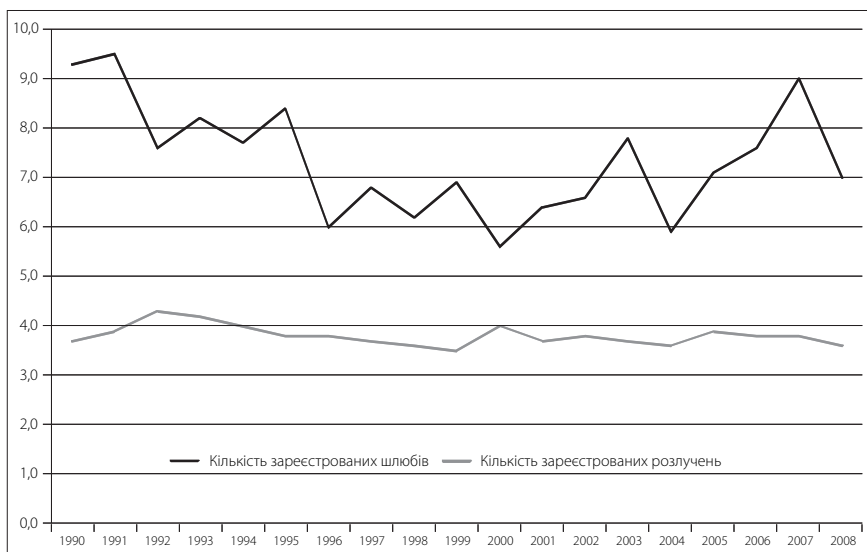
Таким чином, демографічні зміни в 60-х роках – це результат зміни поведінки і чоловіків, і жінок окремо, і безпосередньо пар. Зміни шлюбної та дітородної поведінки відбуваються і в Україні. Частка дітей, народжених поза шлюбом, зросла з 11,2% 1990 року до 20,9% 2008 року. Це відповідає загальноєвропейській тенденції відходу від класичного шлюбу до інших форм співіснування.

Середній вік укладання першого шлюбу в Україні зростав упродовж останніх 20 років, проте досі є нижчим, аніж у більшості країн Європи. Наприклад, середній вік наречених під час укладання перших шлюбів в Україні становив 23,5 року проти 24–25 років у Центрально-Східній Європі та більш як 27 років у Західній Європі. Відкладання шлюбу “на потім” і безшлюбність певної частини молоді, спричинені соціально-економічними факторами, мають тенденцію до зростання, проте є винятками.

Україна лишається одним з лідерів у Європі за кількістю зареєстрованих шлюбів на 1000 осіб населення⁸ – у середньому 7,3 у 2002–2008 роках. Водночас набагато вищим за європейський є рівень розлучень – 3,7 на 1000 осіб населення за аналогічний період.

⁸ Вищі показники лише в Росії та Білорусі.

Графік 8. Кількість шлюбів і розлучень на 1000 осіб населення, 1990–2008 рр.

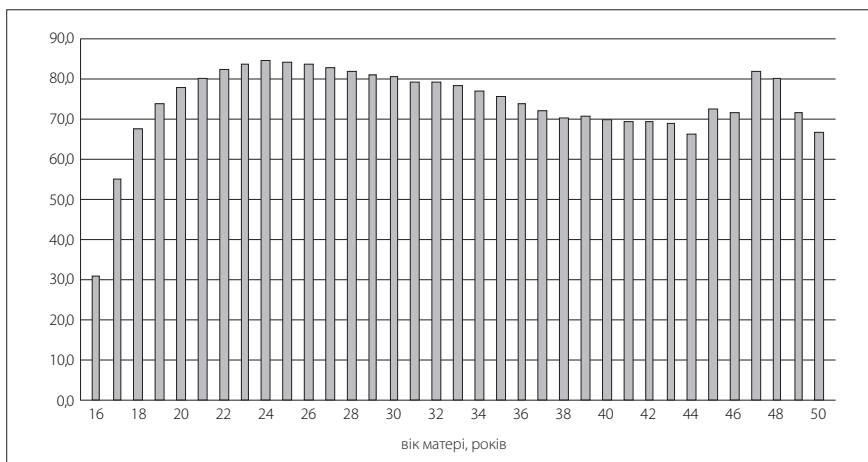
Джерело: Держкомстат

В Україні, як і в інших європейських країнах, простежується тенденція до зростання ролі незареєстрованих шлюбів у формуванні сімейної структури населення, що є наслідком складних процесів трансформації шлюбно-сімейних відносин, а також скорочення державної регламентації особистого життя. За даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року, у незареєстрованому шлюбі перебуває 7% одружених чоловіків і заміжніх жінок. Однак серед молоді 15–19 років їх частка досить вагома – 25,3% у чоловіків і 19,2% у жінок, тобто нові форми шлюбних союзів переважають саме серед молоді. Отже, незареєстрований шлюб суспільство вже не розглядає як аномальне явище. Незареєстровані шлюби найпоширеніші на Півдні та Сході України, водночас для населення Західного регіону вони не характерні.

2008 року 79,1% новонароджених народжені у батьків, які перебувають у зареєстрованому шлюбі. З віком частка народжених у шлюбі зростає для матерів віком від 15 до 24 років, а потім починає поступово спадати. Це пов'язано і з суттєвою кількістю розлучень віком 25–35 років, і зі свідомим вибором самотніх жінок щодо народження дитини до 30 років. Цікавим є той факт, що і в містах, і у сільській місцевості для кожної вікової когорти матерів відсоток народжених поза шлюбом практично однаковий.

Графік 9. Частка дітей, народжених у зареєстрованому шлюбі 2008 року

%

Джерело: Держкомстат, власні розрахунки

Через те, що матері-одиначки зазвичай мають менші за середні доходи, виховання дітей у таких родинах ускладнене. Один з основних негативних наслідків розпаду шлюбу – діти практично лишаються без одного з батьків. У більшості шлюбних пар, які розпадаються, є спільні діти, і відповідно шороку суттєва група дітей переживає розлучення батьків.

Хоча кількість таких дітей поступово зменшується, це пов'язано не зі зменшенням кількості розлучень, а зі спадом народжуваності. Кількість і питома вага неповних сімей, в яких виховуються неповнолітні діти, в Україні дуже велика. Кожна четверта сім'я з неповнолітніми дітьми неповна, а в містах України – це кожна третя сім'я⁹.

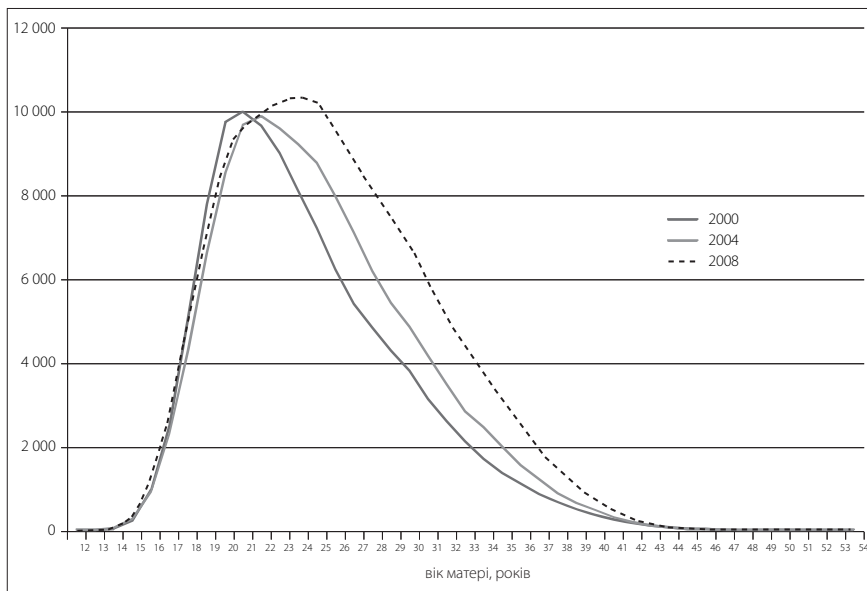
Високий рівень розлучуваності шлюбних пар, зокрема з неповнолітніми дітьми, сформувався в Україні ще у 1970-ті роки, і всі наступні роки зберігалася ця модель демографічної поведінки – “легкий” вступ до шлюбу і “легкий” розрив шлюбних відносин. За рівнем загального коефіцієнта розлучуваності Україна разом із Росією лідирує в Європі.

Впродовж 2000–2008 років відбулися зміни у віковій структурі матерів – середній вік матері при народженні дитини поступово зростає. Це пов'язано передусім з реалізацією відкладених народжень.

⁹ Склад населення України за шлюбним станом за даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року.

Графік 10. Народжуваність дітей за віком матері, 2000–2008 рр.

За рік на 100 000 жінок

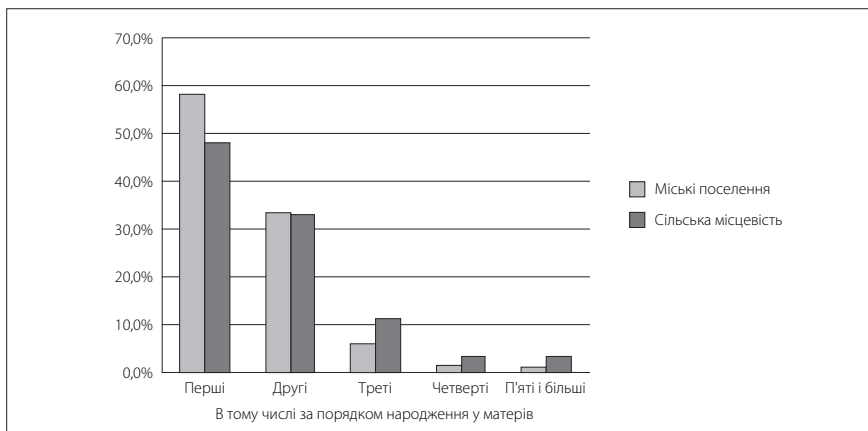
Джерело: Держкомстат, власні розрахунки

Зсув піку народжень з 21 до 23 років пояснюється передусім поліпшенням очікувань щодо майбутнього, зокрема з погляду виховання дитини у молодих сімей, з одного боку, і пізнішим вступом у шлюб молоді – з іншого.

Незважаючи на схожість демографічних тенденцій в Європі загалом і в Україні, існують певні важливі розбіжності. Одна з основних – в Україні, на відміну від європейських країн, мала кількість людей з установкою на “чайлд-фрі” (життя без дітей) і велика група сімей лише з однією дитиною¹⁰.

¹⁰ Кількість сімей без дітей і сімей з двома та більше дітьми вища у Західній Європі.

Графік 11. Розподіл народжених за порядком народження та місцем проживання 2008 р.

Джерело: Держкомстат, власні розрахунки

Згідно з опитуваннями¹¹, більшість українок відчуває тиск батьків та оточення щодо необхідності завести принаймні одну дитину до 30 років, аби не отримати статус “старої діви” та не мати проблем, пов’язаних з репродуктивним здоров’ям. Багато жінок побоюються погіршення стану здоров’я, що унеможливить чи ускладнить вагітність у старшому віці.

Водночас після появи першої дитини багато родин не поспішають з наступними народженнями. Найімовірніше це пов’язано зі складністю виховання дитини в наявних соціо-економічних умовах. Українці надають перевагу якісному вихованню однієї дитини над вихованням багатьох дітей. Проте опитування свідчать¹², що більшість респондентів¹³ хотіли б двох дітей.

Тимчасом як ситуація з народжуваністю певною мірою поліпшилася у 2000-ті роки, смертність лишається суттєвою проблемою. За даними CIA World Factbook, рівень смертності в Україні поступався лише одній країні в Європі – Росії. Вищі рівні смертності спостерігаються лише у Афганістані та в центральноафриканських країнах. У випадку з чистим природним приростом (народжуваність мінус смертність) ситуація ще гірша.

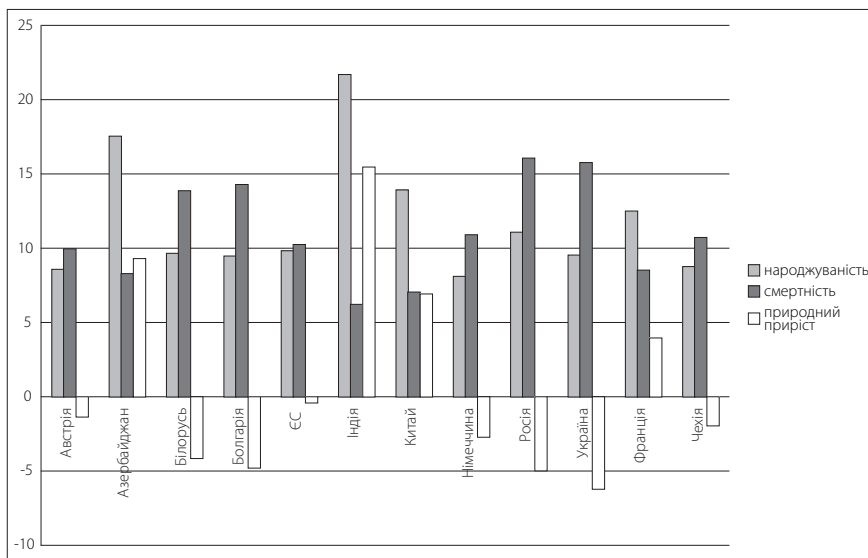
¹¹ Напр., KHS (2001) “1999 Ukraine Reproductive Health Survey: Final Report” Kiev: Kiev International Institute of Sociology, US Centers for Disease Control and Prevention, and USAID.

¹² Perelli-Harris, Brienna (2008) “Ukraine: On the border between old and new in uncertain times” Demographic Research, volume 19 – article 29, p. 1145–1178.

¹³ 66% жінок і 64% чоловіків.

Графік 12. Народжуваність, смертність і природний приріст в окремих країнах світу, 2006 р.

За рік на 1000 осіб населення

Джерело: CIA World Factbook

За рівнем чистого природного приросту населення Україна посідає останнє місце у світі. Цей сумний рекорд передусім зумовлений низькою середньою очікуваною тривалістю життя при народженні. Варто зауважити, що у 60-ті роки минулого століття за цим показником Україна випереджала багато країн Західної Європи.

Звичайно, величина смертності залежить не тільки від рівня здоров'я населення, а й від його вікової структури – за інших рівних, що старіше населення, то вища смертність. Однак лише тільки цим чинником не можна пояснити українську надсмертність. Наприклад, населення розвинених країн відчутно старіше українського – скажімо, якщо 2005 року в Японії особи віком 60 років і більше становили 26,5% усього населення країни, в Австрії – 21,9%, Франції – 20,9%, Німеччині – 24,9%, то в Україні ця частка була трохи нижчою – 20,6%. Водночас смертність у розвинених країнах на цей рік була в півтора разу менша, ніж в Україні¹⁴. Отже, висока смертність в Україні зумовлена не тільки і не так старінням населення, як надсмертністю у молодших вікових групах.

¹⁴ Австрія – 9,3 особи на 1000 осіб населення, Франція – 8,6%, Німеччина – 10,3, Японія – 9,1, Україна – 16.

ПОЛІТИЧНІ ВІДПОВІДІ НА ДЕМОГРАФІЧНІ ВИКЛИКИ

Варіанти політики: основні соціально-демографічні моделі

За науковим визначенням, соціально-демографічна політика — це комплекс заходів на державному рівні для встановлення оптимальної динаміки чисельності та структури населення країни. Відповідно, соціально-демографічну політику можна спрямовувати на збільшення, зменшення або збереження стабільної кількості населення. Соціально-демографічна політика впливає на:

- формування бажаного для суспільства режиму відтворення населення: збереження або зміну кількості та структури населення, динаміку відповідних змін;
- сімейний склад населення, процеси внутрішньої та зовнішньої міграції.

У світі існує велике різноманіття заходів та інструментів демографічної політики, які застосовують різні країни з різною інтенсивністю. Утім, незважаючи на глобалізацію демографічних викликів і політичних відповідей, для більшості країн досі характерна належність до класичних “ідеальних” режимів¹⁵ демографічної політики, що відображають відповідні соціокультурні цінності, властиві їхнім суспільствам.

Таблиця 1. Основні режими соціально-демографічної політики

Режим	Соціал-демократичний	Корпоративістський	Ліберальний
Принцип надання підтримки	Універсальний	За місцем роботи	За залишковим принципом
Рівень державних витрат	Високий	Високий	Низький
Вплив на ринок праці	Високий рівень зайнятості, висока заробітна плата	Низький рівень зайнятості, висока заробітна плата	Високий рівень зайнятості, низька заробітна плата
Країни	Австрія, Нідерланди, Норвегія, Фінляндія, Франція, Швеція	Німеччина, Швейцарія, Японія	Австралія, Велика Британія, Канада, Нова Зеландія, США

¹⁵ Під режимом соціально-демографічної політики мається на увазі концептуальний підхід до розуміння та реалізації соціальних функцій держави, що визначається ідеологічною орієнтацією та політичними традиціями, властивими тому чи іншому суспільству.

У скандинавських країнах сформувалося загальне очікування, що соціальні потреби людей держава має задовольняти на універсальній основі, тимчасом як у США очікують, що державна підтримка має бути надана тільки найменш забезпеченим верствам населення. Корпоративістський режим передбачає активніше залучення недержавних утворень, а саме профспілок та об'єднань працевдавців до реалізації і соціальної політики загалом, і її демографічного складника.

Загальною тенденцією, що поширюється на всі режими демографічної політики, є конфлікт між зростанням очікувань громадян щодо державної підтримки та намаганням оптимізувати її економічну доцільність, що позначається на скороченні відповідних витрат. Навіть більше, практики демографічної політики в країнах з перехідними економіками та країнах, що розвиваються, виходять за рамки традиційних класифікацій, хоча й тяжіють до одного з наведених вище режимів.

Залежно від демографічної ситуації в країні соціально-демографічна політика може бути розрахована і на збільшення, і на зменшення народжуваності. Виходячи з того, що проблема стимулювання народжуваності є нагальною для України і для країн Європи, розглянемо лише відповідні інструменти та моделі¹⁶ світової соціально-демографічної політики.

Таблиця 2. Основні інструменти соціально-демографічної політики

Спрямування	Інструменти	Вплив
Економічне	<ul style="list-style-type: none"> • Виплати при народженні дитини • Виплати з догляду за дитиною • Регулювання оплати праці батькам при народженні дитини 	Стимулювання народжуваності
	<ul style="list-style-type: none"> • Безплатне або пільгове страхування батьків з дітьми • Система іпотечного кредитування на отримання житла для молодих сімей • Оплачувані декретні відпустки 	Підтримка інституту сім'ї
Соціальне	<ul style="list-style-type: none"> • Регулювання режиму роботи батьків із неповнолітніми дітьми • Програми планування родини 	Стимулювання народжуваності
	<ul style="list-style-type: none"> • Надання соціального житла молодим сім'ям • Контроль майнового стану матері та дітей у разі розлучення батьків • Безплатні медичні послуги 	Підвищення рівня життя населення

¹⁶ Під моделлю соціально-демографічної політики розуміють конкретний приклад практичного впровадження режиму соціально-демографічної політики або їх комбінації в окремій країні або групі країн.

Міграційна політика	<ul style="list-style-type: none"> • Створення інституційних міграційних служб, які виконують функції з контролю, нагляду та надання державних послуг у сфері міграції • Впровадження економічного механізму залучення мігрантів до країни • Створення баз даних з усіх видів міграційних потоків, моделювання перспективної міграційної ситуації • Запровадження програми, що стимулює освітню міграцію • Зменшення/збільшення термінів натуралізації для мігрантів • Легалізація нелегальних мігрантів 	Регулювання кількісного та якісного складу населення країни
---------------------	--	---

Залежно від інтенсивності використання тих чи інших політичних інструментів умовно можна вирізнити шість моделей соціально-демографічної політики: англосаксонську, скандинавську, південно-європейську, континентальну, американську та японську.

Таблиця 3. Основні моделі соціально-демографічної політики

Моделі	Інструменти здійснення політики	Роль держави
Англосаксонська (Австралія, Велика Британія, Ірландія, Нова Зеландія)	Економічні: <ul style="list-style-type: none"> • надання кредитів і знижок на придбання житла • регулювання оплати праці батькам при народженні дитини • виплати та пільги при народженні дитини Соціальні: <ul style="list-style-type: none"> • переважно безплатні медичні послуги • надання соціального житла молодим сім'ям 	Державна політика спирається на співпрацю з приватними установами, яким делеговано велику частину соціальних функцій
Скандинавська (Данія, Норвегія, Фінляндія, Швеція)	Економічні: <ul style="list-style-type: none"> • великі виплати при народженні дитини за рахунок соціального страхування • регулювання оплати праці батькам при народженні дитини • запровадження податкових пільг і соціальних стягнень Соціальні: <ul style="list-style-type: none"> • широкий спектр безплатних соціальних і медичних послуг для всього населення 	Держава забезпечує реалізацію гарантованих прав соціального захисту, несе відповідальність за функціонування недержавних соціальних служб

Південно-європейська (Греція, Іспанія, Італія, Португалія)	Економічні: <ul style="list-style-type: none"> • порівняно невеликі та обмежені в часі виплати при народженні дитини; Соціальні: <ul style="list-style-type: none"> • універсальне медичне обслуговування 	Обмежені фінансові можливості держави у соціальній сфері
Континентальна (Австрія, Бельгія, Люксембург, Нідерланди, Німеччина)	Економічні: <ul style="list-style-type: none"> • грошова допомога та соціальні послуги при народженні дитини за рахунок внесків громадян до системи соціального страхування 	Мінімальне втручання держави, велика роль працедавців і спеціальних фондів соціального спрямування
Американська (США)	Економічні: <ul style="list-style-type: none"> • грошові виплати при народженні дитини – лише в окремих штатах • широке застосування інструментів соціального та медичного страхування • державна допомога малозабезпеченим сім'ям Соціальні: <ul style="list-style-type: none"> • планування родини • програми харчування жінок і немовлят, дітей (7,9 млн людей) 	Співпраця держави з організаційною формою ринкового суспільства – вільними асоціаціями
Японська	Економічні: <ul style="list-style-type: none"> • виплати при народженні дитини: встановлюють страхові компанії – 66% денної заробітної плати за 42 дні перед народженням дитини та 56 днів після народження за умови, що мати в цей час не працює • фінансова допомога при догляді за дитиною • система соціального та медичного страхування 	Державне регулювання соціальних програм; співпраця працедавців і держави

Міграційна політика в американській, скандинавській та англосаксонській моделях передбачає надання мігрантам політичних і громадянських прав у повному обсязі. У континентальній і південно-європейських моделях держава провадить політику функціональної інтеграції (соціального громадянства), тобто міграційну політику, спрямовану на соціально-економічну інтеграцію мігрантів до суспільства. В умовах японської моделі здійснюється жорсткий контроль над міграційними процесами.

Таблиця 4. Переваги і вади соціально-демографічних моделей

Моделі	Переваги	Вади
Англосаксонська	Порівняно невисокий рівень оподаткування	Слабкість соціального захисту малозабезпечених; висока вартість соціальних програм
Скандинавська	Політика стосується всіх верств населення	Великі витрати з бюджету країни, високий рівень оподаткування
Південно-європейська	Порівняно невелика вартість	Соціальні виплати незначні
Континентальна	Соціальна допомога не залежить від розміру внесків; соціальну допомогу може отримати кожна особа	Ослаблення стимулювальної ролі заробітної плати; принцип обов'язковості соціального страхування не завжди дотримується
Американська	Децентралізованість і гнучкість соціальної політики	Відсутність загальнонаціональних програм; високий рівень витрат на соціальне забезпечення
Японська	Держава не має потреби надавати соціальну допомогу всім громадянам через високий рівень особистих заощаджень і страхування працедавцями	Мінімальний рівень підтримки малозабезпечених верств населення, практична відсутність відповідних соціальних програм

Таким чином, основні вади всіх соціально-демографічних моделей – висока вартість соціальних програм та/або слабкість соціальної підтримки малозабезпечених верств населення. Перевагами моделей соціально-демографічної політики можуть бути охоплення всіх верств населення, велика кількість соціальних програм або невелика вартість здійснення політики.

Найвитратнішою моделлю соціально-демографічної політики є скандинавська модель. Попри суттєві витрати, перевагою цієї моделі є її висока ефективність та охоплення всіх верств населення. На соціальні виплати витрачається близько 1,9% ВВП¹⁷.

Американська та японська моделі не потребують багато від державного бюджету. Ці моделі можна оцінити як ліберальні, однак суттєвою їхньою вадою залишається спрямованість лише на ті верстви населення, що мають можливість сплачувати грошові внески для забезпечення доступу до різноманітних програм соціальної підтримки. Для реалізації цих моде-

¹⁷ Тут і далі джерело наведених даних: Демографічний щотижневик *Демоскоп Weekly* (demoscope.ru).

лей необхідною умовою є високий рівень життя населення. Соціальні видатки держави становлять лише 0,8% ВВП.

В англосаксонській і континентальній моделях соціально-демографічної політики основний наголос робиться на співпрацю держави з працевдавцями та асоціаціями. Порівняно з ліберальними моделями вони більше спрямовані на охоплення всього суспільства, утім, у цьому сенсі вони суттєво поступаються скандинавській моделі. Обсяг соціальних видатків держави становить близько 1,6% ВВП.

Південно-європейська модель становить дешевший варіант континентальної моделі. Це пов'язано передусім з нижчим рівнем економічного розвитку країн, де вона переважно використовується. Основний елемент південно-європейської соціальної моделі – спрямованість на підтримку сім'ї. Ця модель характеризується низьким рівнем соціальних видатків: 0,7% ВВП.

Окремо варто звернути увагу на соціально-демографічні моделі в країнах Східної та Центральної Європи, що наразі проходять перехідний етап. Держава гарантує лише мінімальний рівень соціальної підтримки (система медичного обслуговування, безплатна освіта), а його підвищення здійснюється за рахунок самих громадян. Такі зміни в соціальній політиці створюють додаткові стимули для зростання продуктивності праці. Основна вада такої системи – велика частина населення залишається недостатньо охопленою засобами соціальної підтримки.

Політична економія соціально-демографічної політики в Україні

Соціально-демографічна політика в Україні визначається Стратегією демографічного розвитку на 2006–2015 роки, затвердженою на виконання Концепції демографічного розвитку на 2005–2015 роки, а також розпорядженням Міністерства України у справах сім'ї, молоді та спорту від 6 червня 2007 року “Про затвердження плану заходів щодо реалізації Стратегії демографічного розвитку на період до 2015 року”. Конкретні інструменти реалізації соціально-демографічної політики та спосіб їх застосування затверджуються Законом про Державний бюджет та іншими нормативними актами України.

Відповідно до цих документів метою соціально-демографічної політики України визначено поліпшення якісних характеристик населення України та сповільнення темпів депопуляції. У концепції демографічного розвитку України вказується на важливість здійснення виваженої демографічної політики в державі.

До пріоритетних напрямів соціально-демографічної політики в Україні належать:

- поліпшення демографічної ситуації;
- забезпечення економічних передумов уповільнення процесів депопуляції та поліпшення якості життя населення;
- забезпечення здорового способу життя;
- відродження української духовності, національних цінностей і традицій.

Розпорядження Міністерства України у справах сім'ї, молоді та спорту “Про затвердження плану заходів щодо реалізації Стратегії демографічного розвитку на період до 2015 року” визначає основні інструменти соціально-демографічної політики в Україні, наведені у таблиці нижче.

Таблиця 5. Основні інструменти соціально-демографічної політики в Україні

Спрямування	Інструменти
Економічне	<ul style="list-style-type: none">• Поетапна виплата разової допомоги при народженні дитини в розмірі 22,6 прожиткового мінімуму• Встановлення фіксованої щомісячної допомоги з догляду за дитиною та поетапне збільшення коштів
Соціальне	<ul style="list-style-type: none">• Здійснення моніторингу освітніх і виховних закладів• Збільшення доступності закладів дошкільної освіти у сільських регіонах• Створення умов для розвитку масової фізичної культури та спорту
Міграційна політика	<ul style="list-style-type: none">• Розробка правових актів і міжнародних угод щодо інтеграції біженців в українське суспільство• Підготовка проектів міжнародних договорів про соціальне забезпечення громадян з Аргентиною, Німеччиною, Португалією, Росією, Туреччиною та Угорщиною• Укладання угод про працевлаштування громадян України з Аргентиною, Грецією, Грузією, Іспанією, Італією та Кіпром• Розробка програм і проектів соціальної та професійної адаптації громадян України, які повертаються до України з-за кордону• Всеукраїнський перепис населення 2011 року

Серед усіх перелічених засобів соціально-демографічної політики єдиний інструмент, застосування якого реально відбувається в Україні, – виплата разової допомоги при народженні дитини. Усі інші заходи виявляються недостатніми за обсягом для забезпечення реального впливу, як-от щомісячна допомога з догляду за дитиною, або залишаються на рівні гасел і декларацій, як-от інструменти соціального спрямування та міграційної політики.

Водночас обсяг видатків на реалізацію соціально-демографічної політики досить великий порівняно з іншими заходами соціально-демографічної моделі і наближається до 2% ВВП¹⁸. Отже, за порядком видатків Україна перебуває на рівні найбільш витратної скандинавської моделі, хоча за ефективністю поступається не тільки їй, а й менш витратним соціально-демографічним моделям.

Досить показовим є той факт, що на словах провідні політики країни добре ознайомлені з усім різноманіттям інструментів соціально-демографічної політики. У цьому легко переконатися, проаналізувавши обіцянки, наведені у програмах основних політичних сил України. Їх розглянуто в таблиці нижче.

Таблиця 6. Наміри основних політичних сил у сфері соціально-демографічної політики

Програма В. Ющенка “Десять кроків назустріч людям” (2004 р.)	Програма Ю. Тимошенко “Український прорив” (2007 р.)	Програма В. Януковича “Стабільність та благополуччя” (2007 р.)
<ul style="list-style-type: none"> Десятикратне збільшення грошової допомоги матері при народженні дитини Доступні кредити на житло для кожної молодій родині у місті та на селі 	<ul style="list-style-type: none"> Виплата при народженні першої дитини – 10 400 грн, другої – не менш як 15 тис. грн, третьої – 25 тис. грн Виплата догляду за дитиною до трьох років – не менш як 500 грн на місяць Довгострокові житлові кредити для молодих сімей на 25–35 років під 2–4% річних Зниження собівартості житлового будівництва за рахунок податкового стимулювання Обов’язкове медичне страхування 	<ul style="list-style-type: none"> Виплата при народженні першої дитини – 11 700 грн, другої – 25 тис. грн, третьої – 50 тис. грн Щомісячна виплата 100 грн на дитину від 3 до 13 років і 200 грн – від 13 до 18 років Молода сім’я має можливість орендувати соціальне житло впродовж десяти років за пільговою ціною

Утім, на практиці не застосовано практично жодного із запропонованих інструментів соціально-демографічної політики, окрім одного з найбільш простих і водночас найменш ефективних у довгостроковій перспективі – прямого стимулювання народжуваності через виплату державної допомоги при народженні дитини.

¹⁸ За даними оцінних розрахунків МЦПД.

Політика прямого стимулювання народжуваності

Державна допомога при народженні дитини справді відіграє важливу роль серед інструментів соціально-демографічної політики більшості розвинених країн світу. Утім, її дедалі більше розглядають не як спосіб реального підвищення народжуваності, а радше як один із широкого спектра засобів державної політики для зменшення ризику бідності та соціальної незахищеності. Саме комплексним застосуванням непрямих методів впливу на демографічну ситуації поряд з прямим стимулюванням народжуваності переважно і пояснюється зв'язок між величиною виплат при народженні дитини та рівнем народжуваності в країнах ЄС.

Більшість країн Європи зіткнулися з проблемою депопуляції далеко не вчора та вже давно напрацювали солідний досвід застосування і поєднання різноманітних інструментів демографічної політики, яким замість того, щоб традиційно наступати на ті самі граблі, може скористатися й Україна. До речі, наша країна і сама фактично вже проходила шляхом прямого стимулювання народжуваності та має можливість досі “насолоджуватися” його плодами у вигляді структури “вікової піраміди”, яка має стільки хвиль і коливань, що більше нагадує графік індексу Доу–Джонса. Ідеться про заходи демографічної політики у Радянському Союзі 80-х років минулого століття.

Такий вагомий історичний матеріал дає всі підстави для певних узагальнень досвіду застосування виплат при народженні дитини. Ці узагальнення виявляються далеко не на користь настільки широкого та беззастережного застосування цього інструменту, як наразі це відбувається в Україні. Так, численні дослідження¹⁹ вказують на те, що сукупна результативність чималих державних витрат, пов'язаних із наданням допомоги при народженні дитини, зазвичай обмежується 10% приростом народжуваності впродовж найближчих трьох–п'яти років, а потім сходить нанівель.

Як свідчить практика, основною зміною у репродуктивній поведінці населення, яку зумовлює пряме стимулювання народжуваності, є зсув “календарів народжень”, коли жінки народжують раніше, ніж збиралися. Саме цим явищем і пояснюється більша частина позитивного ефекту такої державної політики, яким досі хизуються наші можновладці. На жаль, це лише перша половина історії, тимчасом як друга виявляється набагато менш приємною.

Полягає вона в тому, що з плином років такий зсув “календарів народжень” компенсується скороченням народжуваності, адже частина жінок

¹⁹ Зокрема див.: *Захаров С. В.* “Демографический анализ эффекта мер семейной политики в России в 1980-х годах”.

під впливом щедрої державної допомоги народила раніше, аніж збиралася. Отже, після кількарічного зростання народжуваності, що нібито свідчило про дієвість виплат при народженні дитини, услід ітиме відповідне його скорочення, яке в кінцевому підсумку майже знівелює ефект від державної політики, спрямованої на пряме стимулювання народжуваності.

Навіть більше, викривлена агресивною демографічною політикою репродуктивна поведінка населення стає фактично непередбачуваною, а отже, зрозуміти, які демографічні наслідки матимуть зміни в засобах державної підтримки або навіть в економічній ситуації загалом, стає майже неможливо. Саме за таким сценарієм розвивалися демографічні процеси в Європейській частині Радянського Союзу наприкінці 1980-х років. Спад народжуваності, що розпочався тоді ще в Радянській Україні 1989 року та триває досі, був настільки потужним саме тому, що об'єднав довгострокові наслідки необачної демографічної політики і структурні чинники, зумовлені розпадом СРСР і великими суспільними перетвореннями, що чекали на Україну.

Єдиний напрям, за яким пряме стимулювання народжуваності здатне забезпечити реальне поліпшення демографічної ситуації, – збільшення народжуваності у пізніх вікових групах, що вже виходять з дітородного віку. Саме за рахунок жінок, для яких постає вибір між тим, щоб народити зараз або не народити вже ніколи, і досягається той остаточний приріст народжуваності, що, попри всі вади застосування прямого стимулювання народжуваності поза комплексом інших соціально-демографічних інструментів, є результатом такого підходу.

Якщо порівняти демографічну систему зі складним механізмом, який ми намагаємося полагодити, а інструменти соціально-демографічної політики – з різноманітним ремонтним приладдям, то пряме стимулювання народжуваності за допомогою виплат при народженні дитини, що так активно застосовується в Україні, є в термінах запропонованої аналогії нічим іншим, як кувалдою – найпростішим і, на перший погляд, найефективнішим інструментом.

Утім, будь-який механік запевнить вас, що полагодити навіть найпростіший механізм лише за допомогою кувалди неможливо. Для цього потрібно безліч більш складних у використанні та менш потужних за ефектом інструментів. Намагання ж діяти тільки кувалдою може призвести до непередбачуваних наслідків і повністю зіпсувати механізм, який ми намагалися полагодити. Чому ж речі, очевидні навіть для підмайстра, досі залишаються не побаченими та не зрозумілими нашими можновладцями?

ЗНАЙТИ В КАПУСТІ: ОПТИМІЗАЦІЯ СОЦІАЛЬНО-ДЕМОГРАФІЧНОЇ ПОЛІТИКИ В УКРАЇНІ

За характеристиками наявна модель соціально-демографічної політики в Україні не є чітко вираженою. Вона потребує чималих коштів з бюджету країни (близько 2% ВВП), проте не така ефективна, як інші, менш витратні, політики країн світу. Це пов'язано передусім із відсутністю адекватних механізмів соціально-демографічної політики. За багатьма характеристиками соціально-демографічна політика України наближається до південно-європейської моделі, зокрема зосередженістю на соціальній підтримці сім'ї. Водночас обсяг зобов'язань і витрат держави в українській соціально-демографічній політиці близький до скандинавської моделі. Це дається взнаки спадок радянської системи, проте Україна довела свою цілковиту неспроможність нести такий соціальний тягар, адже виконання більшої частини політичних зобов'язань унеможливлено економічними обмеженнями.

Виходячи з проаналізованих моделей соціально-демографічної політики, можна зробити певні припущення про доцільність їх запровадження в Україні. Скандинавська та англосаксонська модель, незважаючи на свою ефективність, потребують чималих витрат з бюджету, що не є найкращим рішенням, зважаючи на рівень економічного розвитку нашої країни.

Ліберальні моделі – американська та японська – потребують розвиненої системи недержавних установ, агенцій і фондів для плідної співпраці з державою у сфері соціальної політики. Становлення такої системи може стати завданням соціально-демографічної політики України, проте наразі умови та можливості для цього відсутні.

Континентальна та особливо південно-європейська моделі соціально-демографічної політики ближчі до українських економічних і соціальних реалій, адже Україна поєднає економіку країни, що розвивається, та демографічну ситуацію розвиненої країни.

Проаналізувавши вади та переваги цих моделей, можна дійти висновку, що найкращим варіантом соціально-демографічної політики для України стане симбіоз континентальної та південно-європейської моделей, тобто така політика, яка поєднає невеликі витрати з бюджету країни та

орієнтованість на сім'ю з можливістю розповсюдження соціальної допомоги на всі верстви населення.

Аналіз наявної в Україні демографічної ситуації та ефективності соціально-демографічної політики свідчить, що необхідно конкретизувати державні заходи, здійснити перехід від адаптивної до активної демографічної політики, яка впливає на основні чинники несприятливої демографічної ситуації в країні: економічні, соціальні тощо.

Пріоритетами нової соціально-демографічної політики України, а також державної політики у суміжних сферах, можуть стати такі завдання:

- зміщення фокусу соціально-демографічної політики з прямого стимулювання народжуваності до непрямих засобів впливу;
- формування концепції податкового та пільгового стимулювання для підтримки сімей з дітьми;
- розроблення та впровадження чіткої міграційної політики, спрямованої на формування бажаного культурно-етнічного складу іммігрантів, набуття ними легального статусу, стимулювання освітньої міграції;
- формування державної політики, спрямованої на пропагування соціальних цінностей: інституту сім'ї, здорового способу життя тощо;
- реформування системи соціального захисту та соціального забезпечення заміною великої частини пільг інструментами адресної соціальної підтримки;
- реформування системи охорони здоров'я через розробку універсального пакета медичного обслуговування та системи платних послуг, а також запровадження інституту обов'язкового медичного страхування.

Українські можновладці та експерти можуть нескінченно сперечатися щодо того, яку модель соціально-демографічної політики варто наслідувати Україні або які політичні інструменти найоптимальніші. І ключове питання навіть не в тому, чия позиція перемаже та які саме рішення буде обрано. Хоч би якими вони були, головне, щоб їх прийняття відбувалося з огляду на кілька фундаментальних речей, що є визначальними для демографічних процесів і у світі, і в нашій країні і які ми вперто не бажаємо помічати.

По-перше, соціально-демографічна політика нічим не відрізняється від будь-якої іншої сфери державного управління у тому сенсі, що для ефективного її впровадження передусім потрібно усвідомити, якої мети ми прагнемо нею досягти. Доки ми житимемо у тенетах гасел про 52 мільйони українців, доки не усвідомимо, що, зважаючи на світові та європей-

ські демографічні тенденції, спроби забезпечити суттєве зростання народжуваності в одній окремо взятій країні схожі на війну з вітряками, доти будь-які заходи демографічної політики у нашій країні будуть нічим іншим, як донкіхотством. А Україна навряд чи може дозволити собі щороку витратити на це чималі кошти з державного бюджету та отримувати сумнівні результати.

По-друге, не варто розраховувати на те, що ми зможемо відкупитися від демографічної кризи вісьмома, десятима чи то п'ятнадцятма тисячами гривень на кожного з новонароджених. Це досі не вдалося жодній країні до нас. Державна допомога при народженні є не панацеєю, а радше підтримувальним засобом здебільшого соціального, аніж суто демографічного спрямування.

Утім, обмежуватися тільки цим інструментом, на якому зараз і ґрунтується вся соціально-демографічна політика України, це все одно, що намагатися вилікувати складну та тяжку хворобу однією пігулкою. Лише розробивши комплексну схему лікування, де буде використано належним чином усі можливі засоби впливу, можна досягти якщо не поліпшення, то хоча б стабілізації демографічної ситуації.

Навіть більше, настільки широке та беззастережне використання прямого стимулювання народжуваності створює ризик переважного збільшення народжуваності серед малозабезпечених і маргінальних верств населення. Це, своєю чергою, може призвести до низки негативних соціальних наслідків, як-от відмова від дітей, зростання дитячої безпритульності тощо.

І по-третє, за сучасних умов будь-яка соціально-демографічна політика без міграційного складника позбавлена сенсу. Міграція стала такою ж невід'ємною частиною демографічних процесів сьогодення, як і низька народжуваність у розвинених країнах. І там само, як і низьку народжуваність, марно намагатися подолати або приборкати міграцію, адже багаторічний світовий досвід доводить, що в обох випадках це однаково неможливо.

Навпаки, міграція є найбільш ефективним механізмом, що забезпечує відносну рівновагу між депопуляцією в одних країнах і демографічним вибухом в інших. Саме вона, а не політичні зусилля чи державна підтримка, рятує від демографічної кризи та втрати трудового потенціалу країни Європи та Північної Америки. Отже, Україна також замість того, щоб перетворюватися на відстійник міграційних “викидів” з ЄС, має навчитися використовувати міграційні процеси собі на користь.